

॥ અધ્યાય ૧૫ ॥

પુરુષોત્તમયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

ઊર્ધ્વમૈલમ્ અધઃ શાખમ્ અશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।

છન્દાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થઃ શ્રીભગવાન્ કહે છે : (આ જગત્ને) ઊંચા મૈલવાળો, નીચી શાખાવાળો, વેદના મન્ત્રો જેના પાંદડાં છે એવો અવ્યય અશ્વત્થ કહે છે. જે તેને જાણે છે તે વેદ જાણનાર છે.

વિવેચનઃ ગયા અધ્યાયમાં પુરુષને ગુણોના સંગથી પ્રકૃતિનો સમ્બન્ધ થવાથી આ વિચિત્ર જગત્ થાય છે, તથા આ પુરુષ અને પ્રકૃતિ નો સમ્બન્ધ પણ લીલામાટે ભગવાને જ કરેલો છે એમ સાંખ્યશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરી, પ્રસંગોપાત્ત ગુણોના વિભાગ વિગેરે કહી, અન્તે તે ગુણોની નિવૃત્તિ કરી વિરલ ભક્તિમાર્ગીય પુરુષો અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે તેમ કહ્યું.

હવે અક્ષરબ્રહ્મના પણ આશ્રય શ્રીપુરુષોત્તમ ક્ષર અને અક્ષર થી અતીત છે, સર્વવેદાન્તોના તાત્પર્યરૂપ છે, ક્ષર તથા અક્ષર અને બદ્ધ તથા મુક્ત સર્વના મૈલરૂપ હોવાથી સર્વ ધર્મોના આશ્રય તથા ઉત્તમ છે એમ કહેવાનો આરમ્ભ કરે છે. ગુણોથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં પણ ચિત્ તથા અચિત્ તેમજ નામ અને રૂપ સર્વ ભગવાન્ના સત્ તથા ચિત્ અંશમાંથી ઉદ્ભૂત થએલા હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ જ હોવા છતાં તે ભજનીય નથી, પરન્તુ સર્વના મૈલભૂત શ્રીપુરુષોત્તમ ભજનીય છે એવો બોધ કરવા, પ્રથમ પ્રપચ્ચનું સ્વરૂપ અઢી શ્લોકથી કહે છે. અહીં આ જગત્ને અશ્વત્થ એટલે પીપળા સાથે સરખાવી જગત્નું સ્વરૂપ કહે છે.

આ જગત્ને અશ્વત્થ એટલે ‘પીપળો’ કહે છે. આ કેવો અશ્વત્થ છે ? ઊંચા મૈલવાળો અર્થાત્ જેનું મૈલ શ્રીપુરુષોત્તમ સર્વથી ઊંચું છે તેવો છે. શ્રીપુરુષોત્તમે આ જગત્ પોતાની કીડામાટે નિર્માણ કરેલું હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમ પ્રપચ્ચ અથવા જગત્ નું મૈલ છે. અથવા બ્રહ્મપર્યન્ત જેનાં મૈલ ઊંચાં છે તેવો મૈલવાળો છે. અહીં ભગવાન્ને આ વિચિત્ર નામરૂપ પ્રપચ્ચ અથવા જગત્ના મૈલરૂપ કહેલા હોવાથી ભગવાન્ની મહત્તા દર્શાવેલી છે, તથા ભગવાન્ જ જગત્નું કારણ છે એવો બોધ કરેલો છે. વળી આ નીચી શાખાવાળો અશ્વત્થ છે. જીવ વિગેરે આ અશ્વત્થની શાખાઓ નીચી છે. આ અશ્વત્થ અવ્યય છે, કારણ કે ભગવાને પોતાની લીલામાટે ઉત્પન્ન કરેલો હોવાથી નિત્ય છે. એક અશ્વત્થ વૃક્ષને કોટિ ફલો હોય છે, દરેક ફલમાં અસંખ્યાત બીજો હોય છે, અને તેમાંના એક - એક બીજમાંથી બ્રહ્માણ્ડરૂપ વૃક્ષ પુનઃ થાય છે, અને એ વૃક્ષના પુનઃ ફલ થાય છે એ પ્રમાણે હોવાથી આ વૃક્ષનો અન્ત નથી. આ આદિ તથા અન્ત રહિત અશ્વત્થનું મૈળ ભગવાન્ જ છે. આ વૃક્ષ પુનઃ - પુનઃ ફલતું હોવાથી જ ભગવાન્ કોઈ વાર પોતાના અંશથી તો કોઈ વાર તત્ત્વોમાંથી બ્રહ્માણ્ડનું નિર્માણ કરે છે એવો ઉપદેશ શાસ્ત્રોમાં છે. ‘ઊંચા મૈલવાળો’ વિગેરે વિશેષાણોથી આ અશ્વત્થની રચના વિચિત્ર છે તથા પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ ભગવાને તે રચેલો હોવાથી તે ભગવાન્ના અંશરૂપ તથા ભગવદ્રૂપ છે તેથી સનાતન અથવા નિત્ય છે એમ સૈંચવેલું છે. વેદના મન્ત્રો આ અશ્વત્થના પાંદડાં છે. જેમ વૃક્ષના

પાંદડાં પોતાની છાયાથી જીવનો તાપ હરી સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વેદના મન્ત્રો ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાય દર્શાવી જીવોના તાપનું નિવારણ કરી તેઓને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. જે આવા પ્રપંચરૂપ આ અશ્વત્થને જે જાણે છે તે વેદ જાણનાર છે. આ પ્રપંચમાં એટલે જગત્માં અવિદ્યાવાળા જીવોની અહન્તા - મમતાથી કલ્પેલા કર્મ વિગેરેથી પુનઃ - પુનઃ પ્રાપ્ત થતા સંસારને દૈર કરવાના ઉપાયો વેદમાં કહેલા છે. તેથી પ્રપંચનું જ્ઞાન સંસારને દૈર કરવાના સાધનોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી છે, તેથી જે પ્રપંચ અથવા જગત્ ને જાણે છે તે વેદને જાણે છે. પ્રપંચ અથવા જગત્ નું યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના વેદનું જ્ઞાન સમ્ભવતું નથી

અધશ્યોર્ધ્વ પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।

અધશ્ય મૈલાન્યનુસન્તતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ : ગુણથી વૃદ્ધિ પામેલી અને વિષયરૂપી પ્રવાલવાળી તેની શાખાઓ નીચે તથા ઉપર પ્રસરેલી છે, અને મનુષ્યલોકમાં કર્મમાં પરિણમતા તેનાં મૈળો નીચે ફેલાઈ રહેલાં છે.

વિવેચન : ક્રીડારૂપ વૃક્ષનું પ્રથમ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરી તેમાંથી જ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે. તે અલૌકિક વૃક્ષની શાખાઓ નીચે તથા ઉપર પ્રસરેલી છે, વિવિધ જીવરૂપી શાખાઓ નીચે પ્રસરેલી છે અને લીલાવતારરૂપી શાખાઓ ઉપર પ્રસરેલી છે. આ શાખાઓ સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી સિંચન થઈ વૃદ્ધિ પામેલી છે, અને તેમાં રૂપ વિગેરે વિષયો પલ્લવરૂપે રહેલા છે. વળી નીચે મનુષ્ય લોકમાં તેના વાસનારૂપ મૈલો ફેલાઈ રહેલાં છે. જેમ વૃક્ષની જટામાંથી નવાં મૈલો થાય તેવાં વાસનારૂપી મૈલો નીચે આ મનુષ્ય લોકમાં ફેલાઈ રહેલાં છે. તે મૈલો કર્મમાં પરિણામ પામે છે, અર્થાત્ તેમાંથી કર્મ થયા કરે છે. જેવાં કર્મ કરે તેવા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલબ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સમ્પ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમ્ એનં સુવિરૂઢમૈલમ્ અસંગશસ્ત્રેણ દઢેન છિત્ત્વા ॥૩॥

તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૈયઃ ।

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥૪॥

શ્લોકાર્થ : આનું તેવું રૂપ અહીં પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમજ તેનો અન્ત, આદિ અથવા પ્રતિષ્ઠા જણાતાં નથી. આ બહુ દઢ મૈળવાળા અશ્વત્થને દઢ અસંગ શસ્ત્રથી છેદી, પછી જેમાં ગએલા પુનઃ પાછા ફરતા નથી તે પદ “જે આદ્ય પુરુષમાંથી પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું શરણ જાઉં છું” એમ શોધવું ॥૩-૪॥

વિવેચન : વાસનારૂપ મૈલોથી સૃષ્ટિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે. આ અશ્વત્થનું ભગવાનની અલૌકિક ક્રીડારૂપ સત્ય સ્વરૂપ અહીં પ્રાપ્ત થતું નથી, કર્મમાં આસક્તિવાળા જીવોને આ પ્રપંચનાં ભગવત્ક્રીડાત્મક અલૌકિક રૂપનું ભાન થતું નથી, તેમજ તેનો અન્ત, આદિ અથવા પ્રતિષ્ઠા અથવા સ્થિતિ પણ જણાતાં નથી. તેઓ આ જગત્ને અસત્ય અપ્રતિષ્ઠા તથા અનીશ્વર માને છે, અને કર્મમાં મગ્યા રહે છે. ત્યારે શું કરવું યોગ્ય છે ? જેના મૈલો બહુ દઢ થઈ ગએલાં છે તેવા આ સંસારરૂપી અશ્વત્થને અસંગ એટલે અનાસક્તિ અથવા વૈરાગ્યરૂપ દઢ શસ્ત્રથી છેદવો, અર્થાત્ સંસારમાં આસક્તિ ન રાખતાં, તેથી દૈર રહેવું. પછી શું કરવું ? પછી જે પદને પ્રાપ્ત થએલા ત્યાંથી પુનઃ પાછા ફરતા નથી તે પદને એટલે અક્ષરબ્રહ્મરૂપ ભગવદ્દામને શોધવું. શા માટે ? તેને પ્રાપ્ત કરેલો કોઈ પુનઃ આ સંસારમાં આવતો નથી તેથી આ પદને

શોધવું. આ પદ ક્યા ઉપાયથી શોધી શકાય ? “જે આઘ પુરુષમાંથી પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું શરણે જાઉં છું” એવી રીતે શરણ ભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરવાથી આ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન ભક્તિ છે. ભગવાનને શરણ જવાથી સર્વ દોષ દૈર થઈ જાય છે અને તેથી એ પદની તરત જ પ્રાપ્તિ થાય છે ॥૩ - ૪॥

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્રન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસગ્જ્ઞૈર્ગચ્છુત્યમૈદાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ : જે માન તથા મોહથી રહિત છે, જેમણે સંગના દોષો જીતેલા છે, તેઓ અધ્યાત્મમાં નિત્ય નિષ્ઠાવાળા છે, જેમની કામનાઓ દૈર થએલી છે, જેઓ સુખદુઃખરૂપી દ્રન્દ્વથી મુક્ત છે, તેવા અમૈદા તે અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન : માન તથા મોહ નો અભાવ, સંગદોષનો અભાવ, નિત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન, નિવૃત્તકામત્વ, સુખ-દુઃખ વિગેરે દ્રન્દ્વનો અભાવ હોય ત્યારે તે પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દોષોનો અભાવ તથા ગુણો ભગવાનને શરણ જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી ભગવાનને શરણ જઈ ભક્તિ કરવી એ આ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. આ પદ અવ્યય છે, આ ‘વ્યાપીવૈકુણ્ઠ’ અથવા ‘બ્રહ્મ’ નામનું પદ અક્ષર અવ્યય છે. તે એવી રીતે ભગવાનને શરણ જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ન તદ્ ભાસયતે સૈર્થ્યો ન શશંકો ન પાવકઃ ।

યદ્ ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ : તેને સૈર્થ્ય, ચન્દ્ર અથવા અગ્નિ પ્રકાશતા નથી. જેને પ્રાપ્ત કરી પાછા આવતા નથી તે મારું ઉત્તમ ધામ છે.

વિવેચન : તે પદને સૈર્થ્ય પ્રકાશતો નથી, તેમજ ચન્દ્ર અથવા અગ્નિ પણ પ્રકાશતા નથી, કારણ કે તે સ્વપ્રકાશ છે. વળી તે પદને પ્રાપ્ત કરી કોઈ સંસારમાં પાછો આવતો નથી, કારણ કે તે મારું ઉત્તમ ધામ છે. “તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે”. વિગેરે શ્રુતિમાં પણ આ પદનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ અક્ષરબ્રહ્માત્મક પદ મારું ઉત્તમ ધામ છે. આને સૈર્થ્ય વિગેરે પ્રકાશતા નથી, પરન્તુ આ સૈર્થ્ય વિગેરે સર્વને પ્રકાશે છે. આ મારું ધામ જ્યોતિરૂપ, નિરૂપમ મહિમાવાળું છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧।૩।૨૩ ઉપરના અણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૈતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષઙ્ઘાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ : જીવલોકમાં જીવ થયેલો મારો જ સનાતન અંશ પ્રકૃતિમાં રહેલી મનસહિત છ ઈન્દ્રિયોને ખેંચે છે.

વિવેચન : મારો સચ્ચિદાનન્દરૂપ પુરુષોત્તમનો જ સનાતન અંશ જીવલોકમાં જીવ થયેલો છે. સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણમાંથી માત્ર આનન્દનો તિરોભાવ થવાથી ચિદ્રૂપ જીવ ભગવાનની ઈચ્છાથી પોતાથી જુદો પડે છે. આ જીવ પણ ભગવાનનો અંશ હોવાથી વસ્તુતઃ નિત્યસ્વરૂપ જ હોવાથી સનાતન છે. આનો આનન્દ તિરોહિત થતાં અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાના આવેષ્ટનથી જીવલોકમાં જીવ થયેલો તે પ્રકૃતિના અમુક પરિણામરૂપ, દેવ-મનુષ્ય વિગેરેના શરીરમાં રહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મનને ખેંચે છે. કોઈ જીવો પ્રથમ કહેલા માર્ગથી અવિદ્યાથી

મુક્ત થઈ સ્વરૂપમાં રહે છે, પરંતુ સંસારી જીવના જ્ઞાન, તથા ઐશ્વર્ય અતિ સપુચિત રહે છે અને તે પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ શરીરોમાં રહેલી મનસહિત છ ઈન્દ્રિયોને ખેંચે છે અર્થાત્ કર્મને અનુકૂલ કરે છે.

આ જીવ પણ સર્વશક્તિમાન શ્રીપુરુષોત્તમનો અંશ જ છે. બ્રહ્મસૈત્ર ૨.૩.૪૩ માં પણ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાનના સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ મુખ્ય અંશો પૈકી જીવ ચિદ્રૂપ છે. જીવમાં આનન્દ અંશનો તિરોભાવ થવાથી તેને બંધ તથા અનીશ્વરતા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ નિરવયવ એટલે અવયવરહિત હોવાથી બ્રહ્મને અંશ કેમ સમ્ભવે ? એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે બ્રહ્મ માત્ર વેદથી જ જાણી શકાય છે. લોકમાં બ્રહ્મ સાવયવ છે કે નિરવયવ છે એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન માત્ર વેદથી જ થતું હોવાથી વેદમાં તેનું જેવું નિરૂપણ કરેલું હોય તેવું માનવું જોઈએ, પરંતુ તેમ નહિ માનતાં વેદની શ્રુતિઓનો ઉપપ્લવ કરવો ઉચિત નથી. જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ નીકળે છે તેમ ઈન્દ્રિયરહિત સર્વતઃ પાણિ અને પાદ ના અન્તવાળા તથા સર્વતઃ અક્ષિ શિરઃ અને મુખ વાળા બ્રહ્મમાંથી જડ તથા જીવો નીકળેલા છે. સદંશમાંથી જડ નીકળે છે, ચિદંશમાંથી જીવ નીકળે છે. શ્રીપુરુષોત્તમની ઈચ્છાથી જીવમાં આનન્દાંશનો તિરોભાવ હોય છે અને જડમાં ચિત્ તથા આનન્દઅંશનો તિરોભાવ હોય છે આ પ્રમાણે હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે.

જેમ અંશ હસ્ત વિગેરેને દુઃખ થવાથી અંશી શરીરને દુઃખ થાય છે, તેમ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો જીવના દુઃખથી બ્રહ્મને પણ દુઃખ થવું જોઈએ એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે જેમ અગ્નિ બીજાને તાપ કરે છે, પરંતુ તેથી પોતાને તાપ થતો નથી, તેમ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી આનન્દાંશનો તિરોભાવ થતાં જીવને બન્ધ વિગેરે પ્રાપ્ત થવાથી દુઃખ થવા છતાં ઈશ્વરને દુઃખ થતું નથી, તેથી જીવને દ્વૈત બુદ્ધિ હોવાથી તેને જ દુઃખ થાય છે. પરંતુ બ્રહ્મને દુઃખ થતું નથી. અથવા સૈર્ય વિગેરે પોતાનો પ્રકાશ ગમે ત્યાં પડે તો પણ તે પ્રકાશના દોષથી દોષિત થતા નથી, તેમ જ અંશ જીવને દુઃખ થવા છતાં અંશી બ્રહ્મને કાંઈ પણ દુઃખ થતું નથી. તેથી જ સ્મૃતિઓમાં પણ અંશ જીવને દુઃખનો સમ્બન્ધ છે, પરંતુ જેમ કમલપત્રને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ અંશી બ્રહ્મને દુઃખ વિગેરેનો સમ્બન્ધ થતો નથી એમ કહે છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે, બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી સજાતીય છે, પરંતુ સર્વથા બ્રહ્મ જ નથી; કારણ કે અંશ, અંશીનો સજાતીય છે પણ અંશીથી ન્યેન શક્તિવાળો હોય છે. અંશીનો સજાતીય, પરંતુ અંશીથી ન્યેન શક્તિવાળો હોય તે જ અંશ કહેવાય. શ્રુતિઓ પણ જીવને આણુ કહે છે તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે.

જીવ અને બ્રહ્મ નો વિભાગ પણ અવિદ્યાથી કલ્પેલો નથી, પરંતુ “વિભક્તિવાળું અવિભક્ત” વિગેરે શ્રુતિઓએ જ કહેલો હોવાથી સહજ છે અને ઈશ્વરે જ કરેલો છે. બ્રહ્મ અને જીવ નો વિભાગ અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે એમ માનીએ તો તે વિભાગ પહેલાં તેને કલ્પનાર અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોવું જોઈએ. અવિદ્યાનો તે સમયે આધાર કોણ ? આધાર વિના અવિદ્યા રહી શકે જ નહિ, તેથી તેનો આધાર અવશ્ય હોવો જોઈએ. અવિદ્યા પોતાનો જ આશ્રય કરી તે સમયે રહેલી હોય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા એવા બે પદાર્થ તે સમયે હોવાથી અદ્વૈતનો ભંગ થાય. ત્યારે બ્રહ્મ જ અવિદ્યાનો આધાર હતું એમ માનો, તો બ્રહ્મમાં પણ અવિદ્યા હોવાથી બ્રહ્મ પણ સંસારી જીવ જેવું જ થઈ જાય. વળી

અવિદ્યા દૈર થતાં ભક્તિ થતી હોવાથી એક જીવને મુક્તિ થતાં જ અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ થતો હોવાથી સર્વને તે સમયે જ મુક્તિ થવી જોઈએ, પરંતુ તેમ પણ થતું નથી. તેથી બ્રહ્મ તથા જીવ નો ભેદ અવિદ્યાથી કલ્પેલો છે, એમ માનવાથી શાસ્ત્ર અપ્રમાણ થઈ જાય છે તથા સર્વનો વિપ્લવ થાય છે. તેથી આ ભેદ પણ સહજ ઈશ્વરે પોતાની ઈચ્છાથી કરેલો છે એમ જ માનવું ઉચિત છે. તેથી સર્વ શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ માં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ જીવો ભગવાન્ બ્રહ્મના અંશ જ છે, સનાતન છે, અને ભગવાન્ની ઈચ્છાથી જ ભગવાન્થી વિભક્ત થએલા છે, એમ જ માનવું જોઈએ.

આ શ્લોકમાં સર્વ જીવોને સમષ્ટિના અભિપ્રાયથી ‘જીવ’ એમ એક વચનથી કહેલા છે. જીવલોકમાં એટલે જીવના કીડનસ્થાન આ પ્રપંચ અથવા જગત્માં તે જીવ થઈ રહેલા છે તે દેહના જેવા આગન્તુક નથી, પરંતુ સનાતન છે એટલે સદા જીવરૂપ જ છે, ભૌતિક સૃષ્ટિ પેઠે પાછળથી ઉત્પન્ન થએલા નથી.

આ પ્રપંચમાં જીવનું શું કાર્ય છે તે કહે છે. જીવ પ્રકૃતિમાં રહેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મન એ છને અર્થાત્ વાસનામય લિંગ શરીરને વિષય ભોગની ઉત્પત્તિમાટે ખેંચે છે. જેમ ખેડુત જમીન ખેડે છે તેમ જીવ લિંગ શરીરને વિષય ભોગની ઉત્પત્તિમાટે અનુકૂલ કરે છે.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૨।૩।૪૫ પરના આણુભાષ્યમાં કરેલું છે.

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુત્કામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

શ્લોકાર્થઃ જ્યારે ઈશ્વર જે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તથા જેમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે જેમ વાયુ ગન્ધના સ્થાનમાંથી ગન્ધને લઈ જાય છે તેમ ત્યાં આમને લઈને જાય છે.

વિવેચનઃ ઈન્દ્રિયોના ઈશ્વર અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને ખેંચનાર જીવ જે શરીર પ્રાપ્ત કરે છે તથા જે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે ત્યાં પોતાની સાથે આમને એટલે મનસહિત છ ઈન્દ્રિયો અથવા લિંગ શરીરને લઈ જાય છે. ઈન્દ્રિયોને જીવ પોતાની સાથે સૈક્ષ્મભૈતો સાથે લઈ જાય છે. જેમ વાયુ કસ્તુરી વિગેરે ગન્ધના સ્થાનમાંથી સૈક્ષ્મ અવયવો સાથે ગન્ધને લઈ જાય છે, તેમ જીવ સૈક્ષ્મભૈતો સાથે મનસહિત છ ઈન્દ્રિયોને જે શરીરમાં તે જાય છે ત્યાં તથા જે શરીરનો તે ત્યાગ કરે છે તેમાંથી પોતાની સાથે લઈને જાય છે.

બ્રહ્મસૈત્ર ૨।૩।૧૮ તથા ૨૦ માં આ જ અર્થ કહેલો છે. આ શ્લોકનું અનુસંધાન શ્રીભાગવત ૧૦।૫૧।૪૪ ઉપરના સુબોધિની કરેલું છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં દ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાન્ ઉપસેવતે ॥૯॥

શ્લોકાર્થઃ શ્રોત્ર, ચક્ષુઃ, સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ અને મન નું અધિષ્ઠાન કરી આ વિષયોનું સેવન કરે છે.

વિવેચનઃ જીવ ઈન્દ્રિયોને શા માટે પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે કહે છે. શ્રોત્ર વિગેરે છ ઈન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાન કરી આ જીવ વિષયોને સેવે છે; એટલે જીવ પ્રાકૃત અહપારના કાર્યને શ્રોત્ર વિગેરે ઈન્દ્રિયોના વિષયોની વૃત્તિને અનુકૂલ કરી તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ભોગ કરે છે.

ઉત્કામન્તં સ્થિતં વાપિ ભુજ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૈઢા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ : ઉત્ક્રમણ કરતાં, સ્થિતિ કરતાં, ભોગ કરતાં અથવા ગુણોથી યુક્ત જીવને વિમૈઢો જોતા નથી, પરન્તુ જ્ઞાનચક્ષુવાળા જોએ છે.

વિવેચન : ત્યારે એવો જીવ શરીરથી ભિન્ન કેમ દેખાતો નથી એવી શંકા થાય તેનો નિરાસ કરે છે. સત્ત્વ વિગેરે ગુણોવાળી પ્રકૃતિના અમુક પરિણામરૂપ મનુષ્ય વિગેરેના દેહ સાથે સંસૃષ્ટ થએલા જીવને તેવા કોઈ દેહમાંથી નીકળતાં, અથવા કોઈ દેહમાં સ્થિતિ કરતાં, તથા ઈશ્વરના ગુણો પ્રાપ્ત કરી તે ગુણોવાળો થઈ રહેલાને પણ વિમૈઢો જોતા નથી. પ્રકૃતિવાળા મનુષ્ય વિગેરેના દેહના અભિમાનવાળા અર્થાત્ તેવા દેહને જ આત્મા માનનાર વિમૈઢ લોકો જીવને દેહથી ભિન્ન જોતાં નથી, પરન્તુ દેહ અને આત્માના વિવેકરૂપ જ્ઞાન જેને છે તે જ્ઞાનદષ્ટિવાળાઓ તો જીવને તે દરકોઈ અવસ્થામાં હોય તો પણ દેહથી ભિન્ન જ જુએ છે.

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યુત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યુત્યયેતસઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ : યત્ન કરતા યોગીઓ પોતામાં રહેલા અને જુએ છે. જેમણે ચિત્તને વશ કરેલું નથી તેવા મન્દબુદ્ધિવાળા યત્ન કરવા છતાં આને જોતા નથી.

વિવેચન : યોગીઓ એટલે જેમણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો છે તેઓ યત્ન કરતા પોતાની અન્દર રહેલા આત્માને જોઈ શકે છે, પરન્તુ જેમણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો નથી તેવા મન્દબુદ્ધિવાળાઓ તો પ્રયત્ન કરવા છતાં આત્માને જોઈ શકતા નથી. આત્મા એવો દુર્લ્લેખ છે કે આત્મા અને દેહ નો જેમને વિવેક હોય તેઓમાં પણ જેમણે ચિત્તનો નિરોધ કરેલો હોય તેઓ જ પ્રયત્ન કરવાથી તેને જોવાને યોગ્ય થાય છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽખિલમ્ ।

યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્ તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ : જે સૈર્ધનું તેજ અખિલ જગત્ને પ્રકાશે છે, જે ચન્દ્ર તથા અગ્નિ માં તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણ.

વિવેચન : એવી રીતે ઈન્દ્રિય અને પદાર્થ ના સન્નિકર્ષના વિરોધી અન્ધકારને દૈર કરી ઈન્દ્રિયોનો પોતાના પ્રકાશથી અનુગ્રહ કરનાર સૈર્ધ-ચન્દ્ર વિગેરે જ્યોતિઓની પણ જેને અપેક્ષા નથી તેવું સચ્ચિદાનન્દરૂપ મારું ધામ અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિનો અધ્યક્ષ પુરુષ, કેવલ ચિદ્રેખ આત્મા તથા જીવ થઈ રહેલો આત્મા એ સર્વ મારી વિભેતિ તથા મારા અંશ છે. આવો ઉપદેશ કરી, ભગવાન્ હવે પ્રથમ કહેલા આદિત્ય વિગેરેના પ્રકાશ વિગેરે અચિતના પરિણામો પણ મારી વિભેતિ છે એવો અહીંથી ચાર (૧૨ - ૧૫) શ્લોકથી ઉપદેશ કરે છે. આદિત્યનું તેજ જે આખા જગત્ને પ્રકાશે છે તે તથા ચન્દ્ર અને અગ્નિનાં તેજ તે પણ મારાં જ છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન બ્રહ્મસૈત્ર ૧।૩।૨૩; ૩।૨।૩૪ ઉપરના આશુભાષ્યમાં અને શ્રીભાગવત ૨।૫।૧૧ ઉપરના સુબોધિનોમાં કરેલું છે.

ગામાવિશ્ય ચ ભૈતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્પામિ યૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૈત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ : બલથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી હું ભૈતોને ધારણ કરું છું, અને રસરૂપ ચન્દ્ર થઈ સર્વ

ઓષધિઓનું પોષણ કરું છું.

વિવેચન: પૃથ્વીમાં જે ધારણશક્તિ છે અને ચન્દ્રમાં જે પોષણ શક્તિ છે તે પણ મારી છે એમ કહે છે.

અહં વૈશ્વાનરો ભૈંત્વા પ્રાણિનાં દેહમ્ આશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ: હું વૈશ્વાનર થઈ, પ્રાણીઓના દેહનો આશ્રય કરી પ્રાણ અને અપાન થી યુક્ત થઈ ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરું છું.

વિવેચન: વૈશ્વાનરની પાચનશક્તિ પણ મારી છે. તેથી ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય એ ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરનાર પણ હું છું.

આ શ્લોકનું અનુસંધાન બ્રહ્મસૈંત્ર ૧।૨।૨૬ પરના આશુભાષ્યમાં કરેલું છે.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્ જ્ઞાનમ્ અપોહનં ચ ।

વેદૈશ્ચ સર્વૈર્ અહમેવ વેદ્યો વેદાન્તકૃત્ વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ: મેં સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો છે, મારાથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મરણ થાય છે. સર્વ વેદોથી વેદ હું જ છું, તથા વેદાન્તનો કર્તા તેમજ વેદો જાણનાર હું જ છું.

વિવેચન: સૈંર્ય, ચન્દ્ર તથા અગ્નિ નો પ્રકાશ, વૈશ્વાનરની પાચક શક્તિ એ સર્વ મારાં છે. અર્થાત્ સૈંર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ, વૈશ્વાનર એ સર્વ હું છું એમ પાછળ કહ્યું તેનું કારણ અહીં કહે છે. સૈંર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ વૈશ્વાનર તથા સર્વ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં મેં પ્રવેશ કરેલો છે. સર્વ પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ જ્ઞાનનો જ્યાંથી ઉદય થાય છે, તેવા સર્વના હૃદયમાં સર્વના આત્મા તરીકે પ્રવેશ કરેલો છે. તેથી જ શ્રુતિ પણ “અન્તઃપ્રવેશ કરેલા જનોના શાસ્ત્રા” વિગેરે કહે છે. મેં સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલો હોવાથી સર્વની સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને અપોહન એટલે વિસ્મરણ પણ મારાથી જ થાય છે. પૈર્વે અનુભવ કરેલા વિષયના માત્ર સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે ‘સ્મૃતિ’. ઇન્દ્રિય, અનુમાન, શાસ્ત્ર અને યોગ થી વસ્તુનો ‘આ આવી છે’ એવો થતો નિશ્ચય તે ‘જ્ઞાન’. સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન નું નષ્ટ થવું તે ‘અપોહન’ અથવા વિસ્મરણ. આ સર્વ મારાથી થાય છે, કારણ કે સર્વના આત્મા તરીકે સર્વ વેદોથી વેદ હું જ છું. વેદમાં અગ્નિ, સોમ, વાયુ, ઇન્દ્ર વિગેરેનું વર્ણન કરેલું છે, પણ તે સર્વનો અન્તર્યામી હું હોવાથી તે સર્વ મારાં રૂપ જ હોવાથી તેઓનું વર્ણન કરનાર વેદ પણ મારું જ ગાન કરે છે.

વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદ્માં સર્વનો નિષેધ કરી મારા આત્માનું જ નિરૂપણ કરેલું છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે વેદાન્તમાં સર્વનો નિષેધ કરેલો છે એવી માત્ર જીવની કલ્પના જ છે. સર્વ વેદોના નિર્ણયના સિદ્ધાન્તરૂપ વેદાન્તોને મારા વિના અન્ય કોઈ જાણતો નથી. તેથી જ જીવે કલ્પેલા અધ્યારોપાપવાદનો નિરાશ કરી બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવવા મેં કૃષ્ણદ્વૈપાયનરૂપે વેદાન્તસૈંત્ર રચેલાં છે.

વળી જેમ રજ્જુમાં સર્પનો આરોપ થાય અને પછી રજ્જુનું ખરું જ્ઞાન થતાં તે આરોપ દૈર થાય, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત્નો અધ્યારોપ થાય છે ને પછી તે આરોપ દૈર થાય તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત્નો અધ્યારોપ થાય છે ને પછી તે આરોપ દૈર થાય છે, એવું વાદીઓ માને છે. ત્યાં પણ અધ્યારોપ અને તેનું દૈર થવું એટલે અપોહન જીવે કલ્પેલા છે કે સત્ય છે ?

જીવે કલ્પેલા છે એમ કહે તો શ્રુતિઓનો વિરોધ આવે છે, કારણ કે શ્રુતિઓ જગત્ને સત્ય વર્ણવે છે. તે સત્ય છે એમ કહે તો અમને ઈષ્ટ જ છે. ભગવાને અધ્યારોપ અને અપોલન કરેલા છે એમ કહે તો પણ જગત્ અલીક કહી શકાય નહિ. તેથી જગત્ મિથ્યા છે એ માત્ર કલ્પના જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. અધ્યારોપ અને તેનું અપોલન માયાથી થાય છે. એમ કહે, તો બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે માયા પણ ભગવાનથી અન્ય તત્ત્વ નથી.

બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે ક્ષર, અક્ષર અને અક્ષરાતીત એ ત્રણ સ્વરૂપથી ભગવાન્ રમણ કરે છે. ભગવાન્ સર્વશક્તિમાન છે. તે પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી પોતે જ પોતાથી પૃથક્ કરેલી પોતાના સદંશરૂપ ‘સ્વભાવ’ ‘કર્મ’ વિગેરે નામવાળી પોતાની માયાને રમણમાટે પોતાના ચિદંશરૂપ ક્ષર સાથે યોજે છે, ત્યારે પ્રવાલસૃષ્ટિ થાય છે.

અક્ષર આત્માનું જ્ઞાન તથા તેના સાધનરૂપ શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરાવી રમણ કરવામાટે ભગવાને મર્યાદા નિર્મેલી છે. ક્ષર અને અક્ષર થી અતીત પોતાના સ્વરૂપ પ્રપંચથી રમણ કરવામાટે સર્જેલા પોતાના પ્રતિબિમ્બરૂપ ભક્તો સાથે આત્મારામ ભગવાન્ નિત્ય રમણ કર્યા કરે છે, એ પુષ્ટિ છે. આવો વેદનો ભાવાર્થ વેદાન્ત રચનાર તથા વેદોને જાણનાર હું જ જાણું છું. બીજું કોઈ જાણતું નથી. તેથી સર્વ વેદાન્તોનો સાર તું મારી પાસેથી જાણ.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત્ ૧૦।૬૦।૩૪ ઉપરના સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

દ્રાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૈતાનિ કૈંટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ: લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર જ આ બે પુરુષો છે. સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર છે. કૈંટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે.

વિવેચન: લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર આ બે પુરુષ છે. આ ઉભય પુરુષ છે તેમાંથી કોઈ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળો અથવા જડ નથી, કારણ કે ઉભયને પુરુષ કહેલા છે. તેથી જેને ઘણે સ્થળે ‘અવ્યક્ત’ કહેલો છે, તે ‘અક્ષર’ સ્ત્રીરૂપ પ્રકૃતિ છે એમ કેટલાક વાદીઓ માને છે તેનો નિરાસ થાય છે.

મૈલમાં ‘એવ ચ = અને અક્ષર જ’ શબ્દ છે, તેથી ક્ષર પણ અક્ષર જ છે. અર્થાત્ જે ક્ષરપુરુષ છે તે પણ સ્વરૂપથી અક્ષર જ છે. ક્ષર નથી, પરંતુ તેનું ક્ષરપણું ભગવાન્ની ઈચ્છાથી પ્રકૃતિનો તેને સંસર્ગ થવાથી પ્રકૃતિના સંસર્ગરૂપ ઉપાધિથી થએલું છે, વાસ્તવિક નથી એમ સૈંયવેલું છે. આ અર્થ ભગવાન્ પોતે “સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષર છે, અને કૈંટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે” એમ કહે છે. બ્રહ્માથી તૃણ પર્યન્ત સર્વ જુદા-જુદા પ્રાણીઓ જેને જીવ કહે છે અને ભગવાન્ના સદંશરૂપ પ્રકૃતિ સાથે સંસૃષ્ટ હોવાથી જે ઉત્પત્તિ વિગેરે ક્રિયાના વિષય કહેવાય છે, તે ‘ક્ષર’ પુરુષ છે. અહીં અનન્ત પ્રાણીઓ હોવા છતાં સમષ્ટિના આશયથી એક વચન યોજેલું છે. ‘કુટ’ માં એટલે પ્રાણીઓના સર્મૈલમાં રહેનાર કુટસ્થ શુદ્ધ, સચ્ચિદાનન્દરૂપ, ભગવદ્દામ વિગેરે નામવાળો, “આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું” વિગેરે ઉપનિષ્ઠ જ્ઞાનથી જેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે અક્ષર પુરુષ કહેવાય છે. આ પ્રાણીઓના સર્મૈલમાં અન્તર્યામીરૂપે રહે છે. આ અક્ષર ભગવદ્દામ હોવાથી ભગવદ્દામના આશયથી એકવચન યોજેલું છે.

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ: ‘પરમાત્મા’ એમ કહેવાતો ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય છે. તે અવ્યય ઈશ્વર ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે.

વિવેચન: સર્વથી ઉત્તમ, સર્વના આશ્રયરૂપ મુખ્ય સ્વરૂપનું હવે નિરૂપણ કરે છે. ‘તુ=તો’ શબ્દ પ્રથમ વર્ણવેલા ક્ષર તથા અક્ષર થી આનો ભેદ દર્શાવે છે. સર્વ કારણોના કારણરૂપ આ ઉત્તમ પુરુષ પૈવં વર્ણવેલા ક્ષર તથા અક્ષર થી ભિન્ન છે. આને ‘પરમાત્મા’ કહે છે. આ પરમ આત્મા છે. ગંગાપ્રવાહ અને ગંગા અધ્યાત્મ દેવતા જેવો અક્ષર અને પરમાત્મા નો ભેદ છે. અક્ષર ગંગાપ્રવાહ જેવો છે અને આ ઉત્તમ પુરુષ પરમાત્મા ગંગા અધ્યાત્મ દેવતા જેવા છે.

આ શ્રીપુરુષોત્તમ અદ્ભુત ઐશ્વર્યવાળા છે. ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે. છતાં તેમનામાં વિકૃતિ નથી, તે ‘અવ્યય’ એટલે વિકાર રહિત છે. વિકાર રહિતથી ત્રણ લોકનું ધારણ કેમ સમ્ભવે? તે ઈશ્વર છે, કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે, તેથી અવ્યય રહી ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેમને ધારણ કરે છે. સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે.

નીચે પ્રમાણે ક્વલિત થાય છે. પ્રકૃતિનાં કાર્યો સર્વથી હલકાં છે. તેઓની સાથે સમ્બન્ધ રાખનાર તેઓ સાથે સંસૃષ્ટ થએલો આત્મા ક્ષર છે. તેઓના સમ્બન્ધ રહિત ઉત્કૃષ્ટ આત્મા અક્ષર છે. સર્વથી ઉત્તમ શ્રીપુરુષોત્તમ છે. પુરાણો પણ આવો જ ઉપદેશ કરે છે. ક્ષર બદ્ધ પુરુષ છે, અક્ષર બદ્ધ નથી, સ્વરૂપથી ક્ષર પણ અક્ષર જ છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “મારી બદ્ધ અને મુક્ત એવી વ્યાખ્યા ગુણથી છે વાસ્તવિક નથી” આનો અર્થ એવો છે કે ક્ષરરૂપથી આત્માને બદ્ધ કહે છે, અક્ષરરૂપથી મુક્ત કહે છે. આ ‘બદ્ધ’ એવી વ્યાખ્યા સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણોને લીધે છે. તેથી બદ્ધ એ વ્યાખ્યા વાસ્તવિક (તત્ત્વ-બ્રહ્મના સ્વરૂપના વિચારથી) નથી.

યસ્માત્ ક્ષરમ્ અતીતોઽહમ્ અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ: હું ક્ષરથી અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું તેથી લોકમાં તથા વેદમાં ‘પુરુષોત્તમ’ એમ પ્રસિદ્ધ છું.

વિવેચન: એવું પુરુષોત્તમપણું મારામાં જ છે એમ પોતે કહે છે. હું ક્ષરથી અતીત છું. અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી લોક તથા વેદો માં ‘પુરુષોત્તમ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું. ક્ષર અને અક્ષર એ ઉભય પુરુષોથી ઉત્તમ શ્રુતિઓ મારું પુરુષોત્તમત્વ દર્શાવે છે. ચૌદલોકમાં સર્વત્ર મારું માહાત્મ્ય જોવામાં આવતું હોવાથી લોકમાં પણ પુરુષોત્તમત્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી હું જે દેખાઉં છું તે જ સચ્ચિદાનન્દ આકૃતિવાળો છું. સાધારણ મનુષ્ય તરીકે જે મારું દર્શન થાય તે માયાથી જ થાય છે. એવો નિશ્ચય છે.

આ શ્લોકનું અનુસન્ધાન શ્રીભાગવત ૧।૧૦।૨૦; ૧૦।૩।૮ તથા ૧૦।૨૮।૩૧ ઉપરનાં સુબોધિનીમાં કરેલું છે.

યો મામ્ એવમ્ અસમ્મૈદો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ! ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ: હે ભારત ! જે મોહરહિત પુરુષ મને એવી રીતે પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ મારું

સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે.

વિવેચન: હું એવો સર્વથી ઉત્તમ શ્રીપુરુષોત્તમ હોવાથી ઉત્તમ જ્ઞાનવાળો સર્વજ્ઞ મારું અનન્યતાથી ભજન કરે છે એમ કહે છે. જે મોહથી રહિત પુરુષ મને એવી રીતે અજ, અનાદિ પુરુષોત્તમ જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ મારું સર્વ ભાવથી ભજન કરે છે, મોહથી રહિત હોય તેને જ મારા પુરુષોત્તમત્વનું જ્ઞાન હોય છે, કારણ કે મોહ આસુર છે અને આસુરોને તેવું જ્ઞાન હોતું નથી. જે મોહરહિત પુરુષ મને અજ અનાદિ પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે મારા એકના જ્ઞાનથી તેને સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. વળી તે સર્વાત્મભાવથી મારી સેવા કરે છે.

ઈતિ ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમ્ ઇદમ્ ઉક્તં મયાનઘ !

એતદ્ બુદ્ધ્વા બુદ્ધિમાન્ સ્યાત્ કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત ! ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ: હે અનઘ ! આવી રીતે આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર મેં કહ્યું. હે ભારત ! આ જાણીને બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થાય.

વિવેચન: હવે આ અધ્યાયના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે, હે અનઘ પાપરહિત, કુતર્કહીન અર્જુન ! આ સર્વવેદાન્તના સારરૂપ સર્વથી ગુહ્ય ‘પુરુષોત્તમયોગ’ નામનું શાસ્ત્ર સર્વ વેદાન્તોથી વેદ વેદાન્તકર્તા શ્રીપુરુષોત્તમે મેં તને કહ્યું, કારણ કે તું નિષ્પાપ હોવાથી આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર જાણવા યોગ્ય છે. આ જાણીને હરકોઈ સામાન્ય માણસ પણ બુદ્ધિમાન, શાસ્ત્રતાત્પર્ય જાણનાર અને કૃતકૃત્ય થાય, તો ભરતકુલોત્પન્ન તું તેવો થાય એમાં આશ્ચર્ય જ શું ?

**ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઉપનિષસ્તુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ‘પુરુષોત્તમયોગો’ નામ
પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥**